

29. Єфремов С. Вол. Дебагорій-Мокрієвич (Посмертна згадка) // Єфремов С. Вибране: ст., наук. розвідки, монографії / Упоряд., передмова, комент. Е. Соловей. – К. : Наук. думка, 2002. – С.715-719.
30. Єфремов С. Щоденники (1923-1929) / Наук. ред., передмова Е. Соловей. – К. : Рада, 1998. – 835 с.
31. Федака С. Чи вижив би Сергій Єфремов у наш час? / С. Федака // Трибуна. Незалежна громадсько-політична газета. – 2006. – 07.10.
32. Славінський М. Процес 45-ти (Уривок доповіді) / М. Славінський // Закордонне бюро Української демократично-радикальної партії. Бюлетень. – 1930. – Ч.4. Липень. – С.1-3.

Иваницкая С. Г. Михаил Драгоманов как «значимый Иной» в мировосприятии Сергея Ефремова (1890-е – 1920-е годы)

Рассматривается взаимосвязь фигур М.П. Драгоманова и С.А. Ефремова сквозь призму концепта «значимый Иной», предложенного Г. Салливаном. Реконструировано образ М.П. Драгоманова в восприятии последнего и доказывается, что в творческом наследии и политической деятельности Ефремова драгомановский «след» является чрезвычайно выразительным.

Ключевые слова: С.А. Ефремов, М.П. Драгоманов, «значимый Иной», образ, мировосприятие.

Ivanitskaya S.G. Michael Dragomanov as “Significant Other” of Serhiy Yefremov’s worldview (1890th-1920th)
The article covers the M.P. Dragomanov’s publicistic heritage interpretation by S.A. Efremov during construction of the modern Ukrainian nation in the context of the “sociology of knowledge”

Keywords: S.A. Efremov, M.P. Dragomanov, O.J. Konysky, “social construction of reality”, “significant Other”, “generalized other”, Ukrainian idea

УДК 930.2:94-058.229(477.64)“17”

В. І. Мільчев

КОЗАЦЬКІ НАРАТИВИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЖЖЯ

Статтю присвячено з’ясуванню історичних умов створення писемних наративів, здебільшого мемуарного жанру, авторами ХVІІІ ст., які походили з запорозького (чорноморського), гетьманського та слобідського козацтва. Розглянуто специфіку впливу обставин соціалізації та екзистенції авторів на рівень достовірності текстів, їх загальний інформаційний потенціал.

Ключові слова: історичні джерела, наративи, козацтво, Військо Запорозьке Низове.

Визначення напрямків створення наративних джерел, поява яких стала характерною прикметою тих змін, які відбулися в корпусі історичних джерел у ранньомодерну добу, з акцентуванням на їх персоніфікованих рисах, зокрема на розгляді сукупності соціальних зв’язків їх авторів, дає змогу більш повно з’ясувати їх роль у реконструкції багатьох аспектів соціальної історії Запорозжя у ХVІІІ ст.

Тут і далі під наративами (з англ. та фр. *narrative* від лат. *narrare* – оповідання, повість) ми розуміємо, насамперед, тексти, які є формою буття оповідальних текстів, є інтерпретацією оточуючої дійсності з позиції окремого індивіда (соціальної групи, до якої він належить), та чие виникнення (процесуальність) не пов’язані із метою негайного (!) та прямого впливу на дійсність, в чому і полягає їх головна відмінність від джерел документальних (інформаційний шар яких, у загальному розумінні, теж є текстом, певні рівні якого, однак, наділені специфічними, притаманними йому одному функціональними властивостями). Всю сукупність писемних наративних джерел тут і далі, за їх видовою належністю, ми розглядатимемо по таких основних підгрупах, як описи (оповіді) та мемуари.

Згідно зі ступенем інтегрованості авторів наративів до запорозької громади, їхньої адаптованості в цьому соціокультурному середовищі, та ставлення до неї, на найприскіпливішу дослідницьку увагу заслуговують наративи, автори яких належали до козацького середовища корпоративно – самі були запорозжцями (чорноморцями), та за походженням – були їх нащадками, або ж вихідцями з «материнських» і компліментарних, по відношенню до січовиків, соціальних груп, наприклад, того ж козацтва Гетьманщини та Слобожанщини;

Серед письмових наративів, які походять із запорозького середовища, першою, відомою нам на сьогодні, пам’яткою залишається «пам’ятна записка», складена 29 травня 1734 р., через два місяці після переходу запорозжців з р. Кам’янку на р. Підпільну, з кримського в російське підданство. Очевидно, що її поява спричинила винятковості події, яка сталася – те, що вона стала своєрідною віхою, рубежем двадцятип’ятилітнього періоду в історії Війська. Саме це викликало потребу в збереженні й передачі нащадкам повчального досвіду перебування «під бусурманом» і змусило анонімного запорозького оповідача взятися за перо: «сие ведомо да будет – много числом лет войско Запорозское низовое под крымскою протекциею мешкало, и в коликих местях кошем своим чи то сечью седение имело» [1, арк.39].

Подібно до багатьох інших вітчизняних мемуарних джерел першої половини XVIII ст., твір не містить у назві слів-маркерів, які б вказували на його видову належність, однак оперування автором висловлюваннями на кшталт «в память потомную» чи то «в незабвенную потомность» прямо вказує на мемуарний характер цих записок з точки зору їх безпосереднього творця та, зрештою, усього Війська [1, арк.39]. Саме така функція – переказати колективний історичний досвід майбутнім генераціям січовиків, покладалася на них.

Стосовно можливого авторства слід зазначити наступне. Кінцева фраза твору – «...за кошовства тогож вышнареченного пана Ивана Малашевича велено вышеименованногож року и дня записатьъ» – вказує на те, що текст записки з'явився за ініціативи та під контролем зазначеного отамана. Найбільш вірогідною виглядає версія, згідно з якою її авторство було колективним: кошовий Малашевич, невідомий нам військовий писар (жоден із дійсних старшин чи то січових дідів. Деталізація тексту записки – точні вказівки на дати тих чи інших подій – наприклад, зруйнування Січі (12 травня 1709 р.), участі запорожців у Полтавській битві (27 червня 1709 р.), початку й закінчення переходу Війська й перевезення всього майна на Нову Січ (24-31 березня 1734 р.), а також насиченість його такою дрібною конкретикою, як знання того факту, що І. Малашевич належав до Пашківського куреня та був його отаманом, вказують на те, що автор/автори особисто перебували у вирі описуваних ними подій, були обізнані зі всіма сторонами життя січової громади [1, арк.39-40].

Якщо говорити про інформативний потенціал твору стосовно висвітлення в ньому особливостей соціального життя на Січі за часів перебування в підданстві Гіреїв, то видно, що головний акцент було зроблено на боротьбі конфлікуючих між собою партій – прокримської та проросійської, висуненні ними своїх кандидатів на кошового отамана, та на змінах у житті всієї громади, спричинених подібною конфронтацією. Зокрема, яскравими фарбами змальовано міжусобицю 1728 р., яка спричинила занепад Олешківської Січі [1, арк.40].

Головною ж прикметною рисою «пам'ятної записки» 1734 р. є те, що, попри свій безсумнівний мемуарний характер, вона ще не є відображенням індивідуального життєвого досвіду, і такий стан речей, очевидно, не може бути поясненим гіпотетичною нездатністю її авторів усвідомити унікальність власного буття – невимушене оперування латинізмами та витончена барокова лексика тексту, його чітка структурованість вказують на високий рівень їх освіченості та безперечне знайомство зі зразками західноєвропейської літератури (вірогідно, й мемуарної теж). Очевидно, що причину слід шукати в іншому: історичні реалії «кримської доби», які сприяли консервації егалітарного соціального устрою Війська, унеможливлювали будь-яку декларацію авторського «Я» в обхід колективного «МИ» всього січового товариства.

Процес індивідуалізації нарративних текстів, авторами яких були особи, життєвий шлях яких був пов'язаний із службою у ВЗН, розтягнувся в часі на кілька десятиліть, при тому, що завершеності так і не здобув. Наступний текст, пов'язаний саме з січовим середовищем, з'являється більш ніж через двадцять років та, знову ж таки, вийшов з-під пера кошового писаря.

Ним був Іван Афанасійович Чугуївець (бл. 1710-х – 1770) – вихідець зі шляхетного роду ногайських мурз Єдисанської орди, який, за нез'ясованих обставин, потрапив на Запорозжя (можливо, під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр.), прийняв православ'я, став козаком Васюринського куреня, а згодом потрапив до вибраного кола військової старшини, ставши кошовим писарем [2, арк.474-476]. Кар'єра, як бачимо, непересічна. Так само непересічною була і постать І. Чугуївця – якщо зважити на те, що він вийшов на Січ достатньо зрілою особою, то залишається лише дивуватися тому, наскільки потужний інтелектуальний потенціал мала ця людина, яка за короткий термін спромоглася опанувати чужу для нього мову, грамоту та обійняти посаду урядовця, який вів і контролював усі письмові комунікації ВЗН.

На момент створення свого опису Чугуївець вже покинув запорозьку службу (з січня 1762 р.), натомість отримавши чин колезького асесора – VIII-й цивільний чин згідно «Табели о рангах», який відповідав військовому чину майора (прем'єр- і секунд-) і давав право на спадкове дворянство та посаду в Колегії іноземних справ [3, с.287]. Потрапивши на службу до головного зовнішньополітичного відомства Російської імперії, колишній кошовий писар, тим не менше, залишився на Україні, а не був переведений до столиці, чи то до Москви (в останній існувала філія (контора) колегії). Упродовж 1760-х років, і аж до своєї смерті (1770) І. Чугуївець перебуває в якості представника Колегії при київському та новоросійському генерал-губернатору, який мав свою резиденцію в Києві [4, с.45]. Поміж усього іншого, до компетенції колезького асесора Чугуївця відносився й контроль за врегулюванням порубіжних конфліктів з Кримським ханством.

Обставини, що передували створенню тексту, полягали в наступному. Перша половина 1760-х років у запорозько-ногайських відносинах ознаменувалася загостренням у стосунках січовиків із Єдичкульською ордою. Конфлікт був спричинений переведенням кримськими ханами з Кубані багатьох родів цієї орди по лівому березі у пониззях Дніпра. Заради нових поселенців довелося «потіснитися» як місцевим ногайцям-єдисанцям, так і запорожцям. Оскільки пасовиськ не вистачало, то єдичкульці, не звертаючи жодної уваги на державні кордони, перекочували в межі Вольностей, аж до гирла р. Самари включно. При цьому козаки-зимівничани зазнавали утисків у можливості займатися традиційними промислами. Нерідкими були крадіжки

худоби, пограбування ногайцями-зайдами запорожців. Загальну суму збитків від єдичкульців, станом на 1766 р. Кіш оцінив у двісті тисяч рублів сріблом. Саме тому запорожці кілька років поспіль клопотались перед російським урядом про сприяння у справі відведення Єдичкульської орди поділі від кордону та заборону її ногайцям кочувати на землях Війська [5, с.1857,1859,1862].

Оскільки київський генерал-губернатор (з 1764 р. він же й новоросійський), разом із відрядженим при ньому представником дипломатичного відомства, здійснювали безпосередній контроль за врегулюванням цього конфлікту, стає зрозумілим, що поява описуваного нами нарративу була закономірно визначеною та неминучою, так само, як не могло бути й інших претендентів на роль її автора.

Опис було укладено І. Чугуївцем у другій половині 1766 р., коли він вже більше чотирьох років служив у Колегії, і представлено на розгляд київському та новоросійському генерал-губернатору Ф. Воєйкову. Той, у свою чергу, відіслав при реляції (від 14 грудня того ж року) копію з нього до імператриці Катерини II та до Колегії іноземних справ (в поточному архіві Колегії відклався «отпуск») [6, арк.2-3].

Повною назвою цього твору є – «Описание Запорожской Сечи состоящее в четырех разделениях, показующих положение Сечи, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, також соединение татар и происходящее от оногo запорожцам разорение». Тривалий час авторство опису помилково приписувалося секретареві Київської губерньської канцелярії Василю Чернявському, який лише засвідчив його копію [7, с.79-92], відіслану до столиці, однак помилка ця увійшла до історіографічної традиції та продовжує транслюватися навіть і в наш час [8].

Тривале перебування І. Чугуївця на Січі, його обізнаність із всіма сторонами життя запорожців, не могли не позначитися на реалістичності тексту нарративу. Це помітили навіть перші його читачі з числа російських урядовців: «Описание» було охарактеризовано Ф. Воєйковим як таке, що «порядочно розкрашено», а керівництво Колегії іноземних справ відзначало той факт, що «оно сделано натуральным образом» [5, с.1864,1869].

Текст опису було розподілено автором на чотири, різні за обсягом, тематичні блоки (розділи), кожен зі своїм власним заголовком і, в свою чергу, з розбивкою на підпункти (параграфи). Описання самої Січі та решти Вольностей сконцентровані виключно в першому розділі, решта ж присвячені питанням, пов'язаним із запорозько-ногайським конфліктом [6, арк.4-13]. Окрім загального огляду території Запорожжя (з акцентуацією на топографії і особливостях адміністративного поділу на паланки), його природних багатств і господарських занять населення Вольностей, І. Чугуївець головну увагу зосередив на оповіді про звичаї та побут різних верств населення та розгляді соціального устрою Січі. Зокрема, ним було вельми детально описано склад військової старшини – соціальної групи, до якої в минулому належав і він сам, розглянуто специфіку складу населення зимівників, зроблено ряд цінних зауважень стосовно верств одружених запорожців і посполитих, які мешкали у військових слободах [6, арк.4зв.-6].

Формально, присутність подібного розлогого екскурсу не була обов'язковою, оскільки в ньому не викладалися факти, конче необхідні для вирішення порубіжних непорозумінь. Тож можна стверджувати, що його написання своєрідним актом творчості з боку Чугуївця, спробою оформити письмово результати власних багаторічних спостережень за запорозькими реаліями. Не можна скидати з терезів і бажання передати свій цінний досвід можливим читачам – перш за все, особам, від яких гіпотетично могло залежати його подальше просування щаблями службової кар'єри.

Разом із цим, створюючи опис Запорозької Січі, І. Чугуївець виступав не тільки в амплуа мемуариста-аматора та дійсного чиновника Колегії іноземних справ – достатньо чітко простежується (особливо на матеріалах третього та четвертого розділів) намагання лобіювати ним інтереси ВЗН та навіть рідної йому Єдисанської орди (остання теж потерпала від нових ногайських новоселів – єдичкульців). Таким чином, етнічне походження та соціальне оточення суттєво вплинули на авторський текст.

Фактично, коло письмових нарративів запорозького походження, створених з ініціативи самих авторів, обмежується описаними вище текстами кошових писарів – аноніма доби І. Малашевича (1734) та І. Чугуївця (1766), а також матеріалами приватного листування.

Епістолярна спадщина запорозької/чорноморської козацької старшини здебільшого представлена матеріалами другої половини XVIII ст. у складі корпусів листів Г. Лантуха, П. Калнишевського, І. Глоби, С. Білого, А. Головатого. Здебільшого, ці епістолярні джерела представлені побутовими листами, тексти яких сповна відбивають повсякденне життя козацтва, дозволяючи з'ясувати соціальні мережі середині запорозької і постсічових козацьких громад, прослідкувати процеси соціальної диференціації, які мали місце між козацькою старшиною і рядовим козацтвом, встановити методи використання старшиною «соціальних ліфтів», реконструювати основні події в родинному та приятельському колі авторів і респондентів [9-20].

Решта відомих нам на сьогодні мемуарних джерел з'явилися завдяки їх письмовій фіксації другими особами. До найбільш знаних, поза всяким сумнівом, відносяться спогади колишніх запорожців і їх прямих нащадків (перше покоління) – М. Коржа, Г. Розсолоди, Д. Ковтуна, – записані у XIX ст. дослідниками історії Запорожжя та регіону взагалі.

Микита Леонтійович Корж (1731-1835) походив з родини запорозького козака Леонтія Тарана, що мешкала у військовій слободі Новий Кодак. Оскільки й батько, й син свого часу, до одруження, були січовиками, вони носили осібні запорозькі прізвиська, отримані у рідних куренях. На Січ Микита потрапив у

семирічному віці – туди його завів хрещений батько Яків Качало, що був військовим осавулом. Перебування Коржа на Запоріжжі фактично обмежувалося молодиківанням при хресному батьку як в курені, так і в зимівнику останнього, який розташовувався на р. Сухій Сурі. Згідно з автобіографічною розповіддю М. Корж являв собою типового запорожця-гніздюка, представника «середнього класу» козацької верстви Вольностей: через свого хресного він був наближений до статечного козацтва; явно цурався товариства гайдамацької сіроми, не відводить військовій службі центрального місця в своєму житті (принаймні, події російсько-турецької війни 1768-1774 рр. фактично обійдені стороною в його оповіді); більшість часу проводив у господарських заняттях; за першої-ліпшої нагоди одружується; є цілком лояльним як до кошової адміністрації, так і до імперської урядової влади на місцях.

Коржеву оповідь про запорозьку минувшину було записано впродовж 1831 р. відомим церковним істориком і любителем старовини – архієпископом Катеринославським, Херсонським та Таврійським Гавриїлом (Розанов, Василь Федорович, 1781-1858). Небайдужий до місцевої минувшини пастир, дізнавшись про те, що в одному із селищ Катеринославського повіту – Михайлівці – мешкає живий свідок історичного Запорожжя, до того ж і сам запорожець, Гавриїл зважив за доцільне познайомитися зі старожилом і встановити з ним відносини взаємної довіри. Результатом цього була низка довгих бесід, головною темою яких стало життя-буття на Січі. Архієпископ, який був дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей, відразу ж зрозумів, на яку «золоту жилу» народної пам'яті йому пощастило натрапити – усе почуте від Коржа старанно записувалося, аби бути збереженим для нащадків.

Вперше ці записи, у літературній обробці та з відповідними редакторськими правками, були оприлюднені з люб'язного дозволу Гавриїла ще одним членом Одеського товариства – А. Скальковським у 1838 р. [21-22]. Рівень «адаптованості» тексту до вимог провідного освітянських часопису Російської імперії був надзвичайно високим – навряд чи колишній запорожець міг вести своє оповідання подібним штибом: «Когда именно и с каких времен Запорожье восприяло свое начало; о том достоверно утвердить не могу, но когда мои предки зашли на жительство в сию Украину, то в те поры оно уже существовало» [21, с.490]. Цілком очевидно, що виразні сліди книжної церковнослов'янської мови у наведеній в якості прикладу фразі є результатом переказу, зробленого архієпископом Гавриїлом.

Чотирма ж роками пізніше Коржеві оповіді було видано самим Гавриїлом окремою книжкою [23]. У цьому виданні автентичний стиль оповідача було збережено трохи більшою мірою: він зазнав меншого впливу літературної російської мови, зберігав набагато більше слідів живої української мови того часу. Наприклад, достатньо широко в тексті використовувалися вставки у вигляді прямої мови діючих осіб оповіді – рядових козаків і старшин: «...и судьи начнут их спрашивать: Яке ваше діло пани-молодці? Тогда обиженный прежде отвечает: От панове яке наше діло – от цей мене обідив» (підкреслення та транслітерація сучасною українською наші – В.М.) [23, с.5]. Найбільша частина подібних адаптованих цитат була зосереджена у другому та третьому розділах.

У передмові, написаній ним до видання, сам Гавриїл зазначав, що публікує усні спогади М. Коржа в тих самих словах, виразах і зворотах, які були притаманні самому оповідачеві. Це, звичайно, не більше ніж хід, спрямований на те, щоб підвищити довіру читача до «Устного повествования», адже насправді мова оповідача збережена лише в окремих місцях тексту. Решта ж є літературизованим переказом почутого Гавриїлом, який навіть стилем своїм нагадував мову всіх історичних праць, які вийшли з-під пера архієпископа Гавриїла.

На загал, текст оповіді М. Коржа складається з одинадцяти тематичних блоків – оповідань. Окрім другого, восьмого та дев'ятого розділів, присвячених подіям, які сталися після 1775 р., всі інші своєю центральною темою мають історію повсякденного життя на Запорожжі за Нової Січі: норми звичаєвого козацького права, споконвічні традиції січовиків, колоритні подробиці побуту й т. ін. – такою є оповідна канва тексту. Найбільш цінним джерелом соціальної історії запорозького козацтва XVIII ст., безперечно, є розділи IV-VI: «Права запорозькі й закони», «Про смертні страти запорозьців» і «Про запорозькі звичаї та обряди». У них маємо подібні описи гайдамацьких виправ січової сіроми, практик обрання курінної і військової старшини, особливостей регулювання міжособистісних відносин усередині козацької громади за допомогою традиційного звичаєвого права [23, с.38-66].

Поза всяким сумнівом, досвід письмової фіксації усного нарративу, здійснений свого часу Гавриїлом (В. Розановим), прислужився в другій половині XIX ст. своєрідним дороговказом для подальших записів запорозької мемуаристики усім продовжувачам його справи. Оскільки не всі колишні січовики могли похвалитися такими гідними подиву віком і пам'яттю, які було продемонстровано М. Коржем, їх головними інформаторами стають діти колишніх запорозьців, які хоча й були свідками останнього періоду існування Січі, однак самі вже козаками в ній не були.

Одним із таких запорозьких нащадків і був Іван Гнатович Розсоллода (бл. 1770 – п. 1882), мешканець с. Червоногригорівки (Чернишевки), син запорожця Гната Недоступи. Влітку 1882 р., під час своїх традиційних подорожей теренами колишніх Вольностей, змогу спілкуватися із Розсоллодою мав Д. Яворницький. Результатом їхніх бесід став запис Яворницьким спогадів цього козацького сина, невдовзі опублікований ним на сторінках «Киевской старины» (1883), а згодом і серед інших сюжетів в серії подорожніх фольклорно-історичних нарисів «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» [24-25].

Подібно до М. Коржа, Розсолода походив із родини «сидня» – його батько завів сім'ю ще за існування Січі, щоправда, зробив це, коли йому було вже більше п'ятдесяти років. Оповіді Івана Гнатовича про запорозьку минувшину базуються здебільшого на почутому від батька та на фрагментарних враженнях із власного дитинства. Вірогідно, саме тому так багато уваги приділено саме тим деталям, які якнайбільше могли схвилювати уяву малого хлопця та закарбуватися в пам'яті на багато років уперед: колоритному вбранню січовиків, вражаюче довгим оселедцям і вусам, повсякденному побуту та дозвіллю кошового товариства і т. п. [24, с.499-501,502-506].

Разом із цим, Розсолодіні спогади є багато в чому унікальними – так, тільки в них ми зустрічаємо ретельне роз'яснення обставин, за яких козак міг претендувати на звання «лицаря»: запорукою цього було не просто безшлюбність та попереднє багаторічне перебування на вишколі «в молодиках», але ж і, неодмінно, відмова від особистих занять селянською працею, бодай навіть і скотарством (!). Козаки-зимівничани, навіть неодружені, згідно Розсолоди, то є «сидні, гніздюки, або гречкосії», але ж ніяк не лицарі. Той же із зимівничан, хто одружувався, отримував ще одну номінацію – «баболюба» [24, с.502].

Виняткову важливість зафіксованого ним самим усного нарративу відзначав і сам інтерв'юер – Д. Яворницький, який оцінив його як невелику за обсягом, але надзвичайно цінну для науки оповідь з життя запорозьких козаків [24, с.510].

Нобілітація колишньої запорозької старшини та її подальша інкорпорація до «новоросійської» (південноукраїнської) гілки російського дворянства, які відбулися впродовж останньої чверті XVIII ст., у перспективі значно вплинули на зростання освітнього рівня та широти світогляду їх нащадків. З одного боку, по-європейському освічені діти та онуки колишніх січовиків мали достатній інтелектуальний потенціал, аби виступити в амплуа мемуаристів, з іншого ж, у їхніх очах характерні риси запорозької вдачі, які подекуди демонстрували їм батьки та діди, вже самі по собі сприймалися як явище гідне того, аби бути закарбованим у писаному слові. Показовими в цьому відношенні є спогади Дмитра Титовича Гнедіна (1818-1885), поміщика та відомого земського діяча Олександрівського повіту Катеринославської губернії, онука колишнього запорозького та чорноморського старшини Антона Гниди, є надзвичайно цікавими з огляду на те, що в них знаходимо «погляд зсередини» на сімейний побут дворянської родини із запорозьким корінням. Найбільш повною характеристикою цього побуту, в викладенні мемуариста, може слугувати поняття «простота» – простота повсякденного побуту, простота вчинків, патріархальна простота відносин, яку демонструє дід-запорожець: і перетворившись на новоросійського поміщика він багато в чому продовжує бути все тим же січовиком, що не гребує зайти до селян «на пироги», виступити в ролі хрещеного батька їх дітей і т. ін. [26].

За мірою сходження в небуття старих запорожців (та навіть першої генерації їх нащадків) об'єктом фіксації і подальших публікацій ставали не тільки їх безпосередні розповіді, але ж і перекази осіб, які мали змогу спілкуватися із ними свого часу. Такими є спогади мешканців с. Нерубайського (Нерубаїв, Нерубаївки) та навколишніх хуторів, що під Одесою, про колишнього січовика Данилу Ковтуна, зібрані відомим одеським краєзнавцем О. Дерібасом (де Рібас, Олександр Михайлович; 1856-1937). Бодай і фрагментарні, ці відомості є надзвичайно насиченими інформативно, оскільки донесли до нас свідчення стосовно поведінкового стилю й світоглядно-ціннісних орієнтирів рафінованого представника прошарку лицарів-сіромах: переконаний холостяк, який постійно демонструє зневажливе ставлення до матеріального статку, веде аскетичний спосіб життя, натомість культивує шанобливе ставлення до волі, сили, воїнської звитяги [27-28].

Слід зазначити, що, на відміну від представників вищого та середнього прошарків, нарративи, що походять із запорозьких низів, є одиничними, якщо не рахувати факту існування такого виду джерел як «допити», рахунок яких ведеться на сотні. Попри те, що «допити» є різновидом слідчої документації, випродукованої в процесі функціонування спеціалізованої судово-слідчої системи діловодства, їх можна також інтерпретувати в якості зразку мемуарного жанру, зафіксованої письмово життєвої історії особи, поданих нею ж самою біографічних відомостей про себе, фактично – інтерв'ю, хоча й створеному за вельми специфічних обставин та акцентованому, здебільшого, на різних аспектах девіантної поведінки особи, в якій це «інтерв'ю» було взято.

Серед авторів кінця XVIII – початку XIX ст., які полишили по собі свідчення щодо різних аспектів соціального устрою січової, а також і чорноморської громади, найбільш близькими до авторів «запорозького кола» є особи, які походили з козацького середовища Гетьманщини та за різних обставин мали змогу безпосередньо спостерігати уклад життя на старому Запорожжі та в Чорномор'ї (Кубані).

Архімандрит Леонтій (Яценко-Зеленський, Лука Степанович; 1726-1807) народився в с. Мачухи Полтавського полку в козацькій родині Яценків. Оскільки прадід майбутнього мемуариста по материнській лінії був польським шляхтичем і реґіментарем, то після прийняття постригу той починає використовувати його прізвище – Зеленський – в якості приставки до власного (очевидно, що з метою декларувати своє благородне походження). У дев'ятнадцятирічному віці Л. Яценко стає послушником Полтавського Хресто-Воздвиженського монастиря: через три роки його було висвячено на рясофорного, трохи згодом на мантийного ченця (під іменем Леоніда), а в 1759 р. і на ієромонаха (в сані священника) під іменем Леонтія. Керівництво монастиря використовувало здібного молодого ченця для виконання різноманітних доручень – зокрема, в 1750 і 1751 рр. він двічі відвідує Запорозьку Січ. У 1763 р. Леонтій відправляється в подорож по святих місцях православної віри: до монастирів і святинь Афону, Синаї та Єрусалима. Подорож ця зайняла

майже три роки. На зворотному шляху, який проліг через Стамбул (Константинополь), він відвідує російську амбасаду та отримує запрошення стати священиком при посольській церкві.

Роки, проведені Леонтієм на Сході, сприяли його постійному спілкуванню з освіченими людьми, яких вистачало серед службовців російської дипломатичної місії, що ще більше розвинуло його природні здібності. У Константинополі він багато читає – здебільшого твори античних авторів, ренесансних італійських письменників і сучасних йому французьких енциклопедистів, а також вивчає іноземні мови – серед особистих паперів Леонтія зустрічаються зошити із записами, зробленими європейськими та східними мовами – італійською, французькою, грецькою та турецькою.

Тож не було нічого дивного в тому, що подібні заняття врешті-решт підштовхнули й самого духовника Константинопольської місії до написання власних творів. Серед численної літературної і мемуарної спадщини отця Леонтія особливе місце посідає «История жизни младшего Григоровича» [29]. До написання головного твору свого життя Леонтій приступає в середині 1780-х років (приблизно з 1785 р.). Задум його склався у Леонтія під впливом опублікованої кількома роками раніше книги подорожей Сходом його земляка В. Григоровича-Барського [30]. Записки Леонтія несуть на собі відбиток свідомого наслідування Григоровичу, звідки й назва, яка є не тільки алюзією на твір «пішоходця», але й визнанням прийнятої духовної естафети у справі православного паломництва. Не можна не відзначити й того факту, що остаточно до занять мемуаристикою освіченого ченця підштовхнув і заохотив його патрон – Яків Іванович Булгаков (1743-1809), який обіймав посаду російського посланця при Порті впродовж 1781-1789 рр. [31, с.93].

При написанні опису свого паломницького життя Леонтій користувався тими записками («клаптиками», як він сам висловлюється), які він почав вести ще з часів перебування послушником при канцелярії Христо-Воздвиженського монастиря. На загал твір є автобіографічним – описи різноманітних місцевостей, характеристики історичних осіб тощо, подано не відсторонено, а саме крізь призму індивідуального бачення автора, його життєвого досвіду. Для своїх спогадів Леонтій використовував популярну в XVIII ст. форму «листів», які адресував отцю Мартиніану, ієромонаху його рідного полтавського монастиря, приятелю молодих років, проведених у стінах згаданого обителі. Взагалі ж, роботи над «Младшим Григоровичем» Леонтій присвятив більше двадцяти років свого життя – з 1785 р. і включно до самої смерті (1807), довівши оповідь до 1803 р.

Після його смерті весь особистий архів архимандрита було передано працівниками російського посольства в Стамбулі (Константинопольської місії) до Азійського департаменту Міністерства закордонних справ. Майже століття рукописи недбало зберігалися в підсобних приміщеннях Міністерства, звалені в купу з іншими нерозібраними документами та книгами (з 13 томів при цьому було незворотно втрачено), аж поки їх не було «відкрито» в 1903 р. Вони відразу ж привернули до себе увагу істориків – насамперед, істориків церкви, та стали об'єктом публікаторської активності [32]. Ще одну частину записок архимандрита Леонтія – ту, яка стосувалася його відвідин Запорожжя, видав Д. Яворницький під назвою: «Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750-1751 гг.» [33].

Духовний сан мемуариста, безперечно, вплинув на вибір ним тематичної і сюжетної лінії оповіді в спогадах: у центрі уваги залишаються справи, пов'язані із внутрішнім церковним життям на Січі та у всіх Вольностях, взаємовідносин запорозьких духовників з монастирями «волості» – Межигірським і Полтавським [33, с.7-8,11,64-65].

Попри подібну «сконцентрованість» саме на темах, дотичних до церкви, спогади Леоніда містять чимало цінних свідчень повсякденного життя запорожців, при чому настільки деталізованих, що їх можна розглядати в якості таких що відносяться до мікрорівня січової екзистенції.

Наприклад, описуючи події, які сталися на Січі наприкінці вересня та початку жовтня 1751 р., та були пов'язані зі спалахом епідемії чуми під час традиційних зборів запорожців для відзначення шанованого у ВЗН свята Покрова Пресвятої Богородиці, він не тільки викладає загальний перебіг, але й виявляє свідчення глибокої інтеграції до громади – багатьох курінних отаманів і рядових козаків він знає по іменах [33, с.83-84].

Надзвичайно цінними є зображені в спогадах Леонтія психологічні типи представників різних верств запорозького козацтва: «сидня», в зимівнику якого на р. Московці він зупиняється на ночівлю під час своєї першої поїздки на Січ; січової сіроми-бурлаків, яка часто не має сорочки на плечах, однак зверхньо ставиться до всіх, хто не сповідує її цінностей; гайдамацьких ватагів – Григорія Похила-Письменного та Івана Голого [33, с.1-3,5,37-43,46-51].

У цілому ж, ставлення Яценка-Зеленського до запорожців є напрочуд компліментарним, доброзичливим – з усього видно, що констатуючи наявність певних людських слабостей у частини січовиків, він не засуджує їх аж занадто суворо, вдовольняючись лише м'якими пастирськими сентенціями. Натомість, скрізь по тексті розкидані такі його «теплі» висловлювання на адресу запорожців і Запорожжя в цілому: «паны-молодцы», «добродии», «славное товариство», «славное наше Запорожье» [33, с.34,38,66,99].

З-поміж наративів, авторами яких були вихідці з козацького середовища Гетьманщини, які, проте, не були прямо пов'язані з історичним Запорожжям часів Нової Січі, на особливу увагу заслуговують біографічні спогади колишнього чорноморського старшини Івана Івановича Мігіріна (1770-1850) [34].

Він був нащадком козацько-старшинського роду, приналежного до Полтавського полку, представники якого з другої чверті XVIII ст. починають служити в регулярному російському війську, отримують офіцерські

чини та, відповідно, дворянство. Зокрема, дід і батько І. Мігіріна мали поручницькі чини. Шлях Мігіріна до чорноморців був випадковим, звивистим, і багато в чому авантюризм: сімнадцятирічним юнаком він розпочинає службу секретарем Золотоноського нижнього земського суду, але з початком чергової російсько-турецької війни піддається на підмовляння свого приятеля та тікає до діючої армії, маючи в своєму активі лише бажання вийти в люди та письмовий «вид на звання значкового товарища войска малороссийскаго» [34, с.2].

Попри те, що сам Мігірін походив з козацького стану, свій вступ до Чорноморського війська і він сам, і його рідні сприйняли як подію екстраординарну: сам він розцінює її як вимушений крок, до якого він був примушений відсутністю можливості вступити до «регулярних»; родина була більш категорична – дізнавшись про те, що їх малолітнє чадо стало «вірним запорожцем», вирішили, що «будучи обольщен и увлечен такою сволочью – казаками, не могу научиться от них ничему доброму, кроме воровства и разбоя, и что, заразившись их примером, и сам могу сделаться таким же» [34, с.8].

Оцінка, як бачимо, дещо несподівана – адже Мігіріни сам із козаків, однак цілком передбачувана, якщо зважити на те, впродовж останніх півстоліття представники цього старшинського роду будь-що намагаються інтегруватися до російського дворянства. З одного боку, чорноморці (колишні запорожці) для Мігіріна «свої»: у його викладенні, він радий зустріти їх, не цурається бути визнаним земляком, з іншого ж, усіляко намагається підкреслити своє «благородство», через що й наражається постійно на зауваження й «розпеканції» з боку начальства в особі А. Головатого. Так, він згадує випадок, коли не побажав знаходитися в одному приміщенні з іншими чорноморцями тому, що вони одягнені «просто» та непоказно, однак трохи згодом, з подивом, з'ясував, що всі вони – офіцери, а значить і дворяни [34, с.5].

Чорноморська (запорозька) «простота» – фактор, до якого він звикає лише з часом і дуже непросто. Текст спогадів взагалі, практично через сторінку майорить згадками про «патриархальну простоту нравов», про те, що «тогда было как то просто» й подібними [34, с.9-10]. Втім, повна інтеграція Мігіріна до чорноморців не доводиться – в колі його спілкування знаходяться виключно старшини, причому старшини найвищого рангу (сам він на той час обіймає тихі й «хлібні» посади при кошовій (згодом військовій) канцелярії). Спогади ж його, особливо, якщо зважити на те, що писалися вони наприкінці 1840-х років, коли сам він уже був статечним і поважним поміщиком, здебільшого відображають спосіб існування козацької старшини, для більшості з якої її перебування у Війську було не більш ніж знаряддям для скорішої і омріяної інтеграції до дворянства.

Таким чином, актуалізовані писемні наративи за темою дослідження, які походять з козацького середовища, репрезентовано кількома жанровими різновидами: мемуарами; описами та подорожніми записками; приватним листуванням; оповідними вкрапленнями в текстах публіцистичного та документального (функціонального) спрямування.

Таким чином, можемо стверджувати, що напрямки створення нарративних джерел з соціальної історії запорозького козацтва з кінця XVII та впродовж XVIII ст. були детерміновані загальним плином історичних процесів, що відбувалися на теренах Запорозжя, та комбінованою сукупністю відносин і взаємовпливів січової громади з рештою контрагентів. Строканий склад продуцентів нарративних текстів, диференційований етноконфесійними і соціокультурними установками середовища, з якого походили автори, був поєднаний об'єктом описування – історичним запорозьким козацтвом досліджуваного періоду часу. Факторами впливу на жанрову належність, ідейну спрямованість і тематичні сюжети текстів був комплекс ціннісно-світоглядних імперативів і політичних уподобань авторів – суб'єктів наратогенезу.

Дослідження обставин та напрямків створення нарративних джерел – спогадів, епістолярій, описів, записок – дозволило встановити пряму залежність їх ідейного спрямування від етнічного та соціального походження авторів, а також від нагальних потреб публіцистичного характеру, тісно пов'язаних із необхідністю формування суспільної думки певних соціальних груп у контексті відносин запорозького козацтва із широким колом спільнот-контактерів. Компліментарна тональність нарративних текстів, що створювалися, переміщувалася градієнтом від авторів які походили з козацького оточення. Попри свій суб'єктивізм, наративи є важливою складовою актуалізованого комплексу джерел, оскільки, в більшості випадків, відображають як авто ідентифікацію запорожців, так і колективну реакцію інших козацьких груп на симбіотичні взаємодії із січовою громадою.

Джерела та література

1. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф.52. – Оп.1. – Д.1. – Ч.2.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів. – К. – Т.1. – 1998. – 696 с.
3. Кузик Т. «Лучше голов, нежели хвостам служить»? Іван Чугуївець: військовий писар і колезький асесор / Т. Кузик // Соціум: Альманах соціальної історії. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – №9. – С.278-290.
4. Мільчев В., Князьков Ю. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) / В. Мільчев, Ю. Князьков // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. – Вип.7. – С.35-55.
5. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков : в 2-х т. / Эварницкий Д.И. – Владимир : Тип. Губернского правления, 1903. – Т.2. – 1034 с. (С.1073-2107).

6. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). – Ф.124. – Оп.124/1. – 1766 г. – Д.1.
7. Чернявский В. Описание Запорожской Сечи 1766 года / В. Чернявский // История о казаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. – Одесса, 1852. – С.79-92.
8. Кузик Т., Хмарським В. Иван Чугуївець як автор «Описания Запорожской Сечи» В. Чернявского / Т. Кузик, В. Хмарським // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. – Одеса, 2005. – С.82-84.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського (ІР НБУ). – Ф.ІІ. – Спр.2543.
10. ІР НБУ. – Ф.ІІ. – Спр.3938.
11. ІР НБУ. – Ф.ІІ. – Спр.22792.
12. ІР НБУ. – Ф.ІІ. – Спр.22793.
13. ІР НБУ. – Ф.VIII. – Спр.1307-1309.
14. Архив Санкт-Петербургского Института истории Российской Академии наук (СПБИИРАН). – Ф.200. – Оп.3. – Д.10.
15. СПБИИРАН. – Ф.200. – Оп.3. – Д.11.
16. СПБИИРАН. – Ф.200. – Оп.3. – Д.13.
17. СПБИИРАН. – Ф.200. – Оп.3. – Д.15.
18. СПБИИРАН. – Ф.200. – Оп.3. – Д.28.
19. СПБИИРАН. – Ф.200. – Оп.3. – Д.29.
20. СПБИИРАН. – Ф.200. – Оп.3. – Д.30.
21. Устное повествование бывшего запорожца Н. М. К. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1838. – №6. – С.487-513.
22. Устное повествование бывшего запорожца Н. М. К. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1839. – №2. – С.171-202.
23. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Никиты Михайловича Коржа. – Одесса : Городская типография, 1842. – 95 с.
24. Эварницкий Д.И. Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца / Д.И. Эварницкий // Киевская старина. – 1883. – №11. – С.497-510.
25. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Эварницкий Д.И. – СПб. : Изд-во Пантелеева, 1888. – Ч.І. – 294 с.
26. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания / Д.Т. Гнедин // Русское богатство. – 1893. – №5. – С.141-164; №6. – С.12-39; №7. – С.153-169.
27. Де-Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / А. Де-Рибас. – Одесса : Тип. Акционерного Южно-Русского О.-ва Печатного дела, 1913. – 397 с.
28. Дерібас О. Останній запорожець / О. Дерібас // Хаджибей-Одеса та українське козацтво. 1415-1797. [Серія: Невичерпні джерела пам'яті] – Одеса : Астропринт, 1999. – Т.III. – С.298-304.
29. АВПРИ. – Ф. Библиотека Азиатского департамента (БАД). – Оп.505. – Д.3.
30. Пешеходца Василия Григоровича-Барского-Плаки-Албова, уроженца Киевского, монаха Антиохийского, путешествие к Святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723 и оконченное в 1747 году. – СПб., 1778. – 630 с.
31. Путешествия в Святую Землю. Записки русских паломников и путешественников XII-XX вв. / [сост., предисловие, справки об авторах и примечания Б. Романова]. – М. : Лепта, 1995. – 255 с.
32. Попов А.П., протоиерей. Младший Григорович. Новооткрытый паломник по св. местам XVIII века / Попов А.П., протоиерей. – Кронштадт, 1911. – 216 с.
33. Эварницкий Д.И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха полтавского монастыря, в 1750-1751 гг. / Эварницкий Д.И. – Екатеринослав : Тип. Н.А. Андрущенко, 1915. – 104 с.
34. Мигрин И. Похождения или история жизни Ивана Мигрина, черноморского казака. 1770-1850 гг. / [сообщ. Г.И. Мигрин] // Русская старина. – 1878. – Т.23. – №9. – С.1-32.

Мильчев В. И. Казацкие нарративы XVIII века как источник изучения социальной истории Запорожья
Статья посвящена выяснению исторических условий, в которых происходило создание письменных нарративов, преимущественно мемуарного жанра, авторами XVIII в., которые происходили из запорожского (черноморского), гетманского и слободского казачества. Исследована специфика воздействия обстоятельств социализации и бытия авторов на уровень достоверности текстов, их информационный потенциал в целом.

Ключевые слова: исторические источники, нарративы, казачество, Войско Запорожское Низовое.

Mil'chev V. I. The cossack narratives by XVIII ct. as a source to Zaporozhia's social history

Article is devoted to clarifying the historical context in which occurred the creation of written narratives, mostly memoirs by genre, the authors of XVIII century, who hailed from Zaporozhia (Kuban), Hetman and Slobids'kie Cossacks. Investigated the specific impact of socialization and life circumstances of the authors, confidence level of texts, their information capacity as a whole.

Key words: historical primary sources, narratives, cossackdom, Zaporozhia Cossack Host.